

ALICJA SUMOWSKA *

 <https://orcid.org/0000-0003-0510-7395>

MARCIN SUMOWSKI**

 <https://orcid.org/0000-0001-8012-1627>

TORUŃSKI DZWON TUBA DEI
ULANY DNIA 27 WRZEŚNIA 1522 ROKU
NOWA DATAcja W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ PISANYCH

Abstract

Toruń's Tuba Dei Bell Cast on 27 September 1522.
New Dating in the Light of Written Sources

The Tuba Dei bell from the tower of St. Johns' Church, the present-day Cathedral Basilica in Toruń, is one of the largest bells in Poland. It is also one of Toruń's most important monuments and symbols of the city. It has attracted the interest of researchers not only on account of its uniqueness, but also because of the ongoing dispute regarding the date it was cast. This paper presents a voice in the discussion regarding the dating of the Tuba Dei bell of Toruń. Source literature has accepted the suggestions of the year 1500 or 1522 and various daily dates, and the discrepancies were based on different ways of reading and interpreting the inscription on the bell. The article is an attempt to verify the hypotheses accepted so far based on written sources that have not been included in the findings. In the course of researching medieval accounts of Toruń churches, the authors found information indicating the date the bell was cast. The St. John's Church account book from 1520–1553 contains data that clearly establishes it as 27 September 1522.

Keywords: Toruń, bells, Tuba Dei, church accounts, written sources

* Muzeum Okręgowe w Toruniu

 a.sumowska@muzeum.torun.pl

** Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 m.sumowski@umk.pl

Nadesłany 27.08.2022; Nadesłany po poprawkach 6.02.2023; Zaakceptowany 7.02.2023

Jednym z nierozstrzygniętych zagadnień w dziejach późnośredniowiecznego i wczesnonowożytnego Torunia jest problem datacji słynnego dzwonu Tuba Dei, od 500 lat znajdującego się na wieży kościoła Świętojańskiego. Artykuł ten wpisuje się w dyskusję nad tą problematyką. Jego celem jest rozstrzygnięcie wieku dzwonu na podstawie odkrytych przez autorów wzmianek ze źródeł pisanych.

Dotychczasowe ustalenia na temat daty ulania dzwonu Tuba Dei opierały się wyłącznie na znajdującej się na nim inskrypcji. Odczytywano ją w różny sposób, w związku z czym w literaturze pojawia się kilka możliwości. W zależności od przyjętego sposobu odczytu i interpretacji inskrypcji jako rok ulania dzwonu wskazywano 1500 lub 1522 r. Pojawiały się również różne propozycje datacji dziennej¹. Najdawniejsi badacze historii Torunia zaproponowali dwa warianty daty: 18 VI 1522 r.² oraz 18 I 1522 r.³ Na ten sam rok wskazują niemieckie dokumenty z lat czterdziestych XX w.⁴ Wcześniej inną datację zaproponował Bernhard Schmid. Według niego dzwon został ulany 22 IX 1500 r.⁵

¹ Przegląd wariantów datacji zob. Emanuel OKOŃ, *Konstrukcje dzwonne w wieży kościoła p.w. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty*, [in:] *Dzieje i skarby kościoła Świętojańskiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki w X rocznicę ustanowienia Diecezji Toruńskiej pod patronatem Biskupa Toruńskiego oraz Prezydenta Miasta Torunia (22–23 marca 2002)*, red. Katarzyna KLUCZWAJD, Michał WOŹNIAK, Toruń 2002, s. 393–395; Krzysztof PRZEGIĘTKA, Piotr WIĘCŁAWSKI, Mariusz ZACZKOWSKI, Michał KLEPACKI, *Dzwon Tuba Dei i analiza jego dźwięku*, [in:] *Kościół Świętojański w Toruniu – nowe rozpoznanie. Materiały z V Sesji Naukowej Toruńskiego Oddziału Stowarzyszenia Historyków Sztuki, z cyklu „Dzieje i skarby kościołów toruńskich”, współorganizowanej przez Wyższą Szkołę Filologii Hebrajskiej w Toruniu, 15–16 października 2014 roku*, red. Katarzyna KLUCZWAJD, Toruń 2015, s. 241–243; Krzysztof PRZEGIĘTKA, *Dzwon Tuba Dei – stare pytania, nowe hipotezy*, *Spotkania z Zabytkami*, nr 9–10: 2016, s. 26; Claus PETER, *Die große Glocke Tuba Dei der Johanniskirche zu Thorn an der Weichsel*, *Jahrbuch für Glockenkunde*, Bd. 23–24: 2011–2012, s. 15–30. Dziękujemy recenzentom za udostępnienie artykułu Clausa Petera oraz dodatkowe wskazówki bibliograficzne.

² Jacob Heinrich ZERNECKE, *Thornische Chronica in welcher die Geschichte dieser Stadt von 1231 bis 1726 aus bewehrten Scribenten und glaubwürdigen Documentis zusammen getragen worden*, Berlin 1727, s. 116. Warto zauważyć, że w tej samej publikacji autor podał także datę 18 I 1522 r.: *ibid.*, s. 6. Zob. także: Julius Emil WERNICKE, *Geschichte Thorns aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, Bd. 1: *Die Jahre 1230–1530 umfassend*, Thorn 1839, s. 318.

³ Carl Gotthelf PRAETORIUS, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes, die Vorzeit und Gegenwart umfassend*, H. 1–3, hrsg. v. Julius Emil WERNICKE, Thorn 1832, s. 81, 84; Julius Emil WERNICKE, *Wegweiser durch Thorn und seine Umgebungen*, Thorn 1846, s. 32.

⁴ Marceł TURECZEK, *Leihglocken. Dzwony z obszaru Polski w granicach po 1945 roku przechowywane na terenie Niemiec. Bells from territories within post-1945 borders of Poland stored in Germany*, tł. Marceł TURECZEK, Warszawa 2011, s. 69.

⁵ Bernhard SCHMID, *Westpreußische Glockenkunde*, *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreußen im Jahre 1917. Bericht an die Provinzialkommission zur Verwaltung der Westpreußen Provinzialmuseen zu Danzig*, Bd. 15: 1918, s. 15, 26.

Takie rozwiązanie dość powszechnie przyjęło się w literaturze przedmiotu i było wielokrotnie powtarzane⁶. Wyrazem utrwalenia się tej interpretacji, także w społeczności lokalnej, jest chociażby publikacja rocznicowa, związana z obchodami rzekomego 500-lecia ulania dzwonu⁷. Już rok później pojawiła się jednak inna propozycja, zbliżona do dawniejszych sposobów odczytu inskrypcji⁸. Emanuel Okoń datował dzwon na 15 VI 1522 r.⁹ Następną sugestią

⁶ Marian SYDOW, *Najciekawsze osobliwości m. Torunia z dawnych i nowszych czasów*, Toruń 1933, s. 18; Tomasz JAWORSKI, Marek NASIENIEWSKI, Krzysztof PRZEGIĘTKA, *Dzwony Starego i Nowego Torunia – stan obecny*, [in:] *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna w 500-tną rocznicę ulania wielkiego Tuba Dei spisane*, red. Tomasz JAWORSKI, Marek NASIENIEWSKI, Krzysztof PRZEGIĘTKA, Toruń 2001, s. 171, 174; Jerzy DOMASŁOWSKI, *Wyposażenie wnętrza*, [in:] *Bazylika katedralna świętych Janów w Toruniu*, red. Marian BISKUP, Jerzy DOMASŁOWSKI, Toruń 2003, s. 159–160 (autor zwrócił uwagę również na możliwość odczytania daty jako 1522 r.); Krzysztof Maciej KOWALSKI, *Inskrypcje na dzwonach gotyckich w Prusach. Studium z epigrafiki kampanologicznej*, Gdańsk 2006, s. 226, 249. Zapewne do tej koncepcji nawiązuje datowanie na 1500 r., zob. Romuald FRYDRYCHOWICZ, *Dzwony kościelne w diecezji chełmińskiej*, Toruń 1926, s. 145; Reinhold HEUER, *Thorn*, Berlin 1931, s. 28; Kazimierz GARDZIEJEWSKI, *Zarys dziejów odlewnictwa polskiego*, Stalinogród 1954, s. 75; Danuta KRAKOWIECKA-GÓRECKA, *Toruńskie inskrypcje kościelne do końca XVIII wieku. Cz. 2 (Katalog)*, Rocznik Toruński, t. 19: 1990, s. 276–277; Marian BISKUP, *Historia Torunia*, t. 2, cz. 1: *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*, Toruń 1992, s. 204; Stanisław KARDASZ, *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. 15–16–17, Toruń 1995, s. 95; Jacek KWIATKOWSKI, *Bazylika katedralna w Toruniu pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty*, red. Artur KUBASIK, Bydgoszcz 2001, s. 35; Waldemar ROZYNKOWSKI, *Dzwony średniowiecznego Torunia*, [in:] *Tajemnice starych dzwonów*, s. 27–28; Katarzyna KLUCZWAJD, *Toruńskie dzwony*, Spotkania z Zabytkami, nr 10: 2001, s. 33; Waldemar ROZYNKOWSKI, *Kilka uwag o sakralnej funkcji dzwonów w średniowieczu*, Nasza Przyszłość, t. 97: 2002, s. 364–365, 368; Katarzyna KLUCZWAJD, *Skarby toruńskiej katedry*, Toruń 2002, s. 72; Anna BŁAŻEJEWSKA, Elżbieta PILECKA, *Sztuka średniowieczna*, [in:] *Dzieje sztuki Torunia*, red. Anna BŁAŻEJEWSKA, Katarzyna KLUCZWAJD, Bogusław MANSFELD, Elżbieta PILECKA, Jacek TYLICKI, Toruń 2009, s. 163 (autorki brały pod uwagę również możliwość odczytania daty jako 1522 r.). Zob także: Krzysztof PRZEGIĘTKA, *Dzwon jako element dziedzictwa kulturowego i tradycji*, [in:] *Dzwon w chrześcijańskiej Europie*, red. Gerard GUŻLAK, Bydgoszcz 2017, s. 241 (autor podał tylko datę roczną).

⁷ *Tajemnice starych dzwonów*, passim. Na temat powiązania obchodów Roku Jubileuszowego z historią Tubae Dei zob. też: Waldemar ROZYNKOWSKI, *Funkcje sakralne dzwonów w średniowieczu – na przykładzie diecezji chełmińskiej*, [in:] *Ludwisarstwo w Polsce. Materiały z III Sesji Naukowej z cyklu „Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce”, zorganizowanej przez Muzeum Okręgowe w Toruniu oraz Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, w dniach 8–9 listopada 2002 roku*, red. Katarzyna KLUCZWAJD, Toruń 2003, s. 15.

⁸ Koncepcja ulania dzwonu w 1522 r. także pojawiała w literaturze, zob. Julian KOŁACZKOWSKI, *Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Kraków 1888, s. 398, 417; *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 670; Conrad STEINBRECHT, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, Bd. 1: *Thorn im Mittelalter, ein Beitrag zur Baukunst des Deutschen Ritterordens*, Berlin 1885, s. 26; Mieczysław OREŁOWICZ, *Ilustrowany przewodnik po województwie pomorskiem*, Lwów–Warszawa 1924, s. 118.

⁹ E. OKOŃ, op.cit., s. 393–395.

datacji przesuwiała ją na 18 IX 1522 r.¹⁰ Kolejnej próby ustalenia daty powstania dzwonu podjął się Krzysztof Przegiętka, proponując najpierw 18 IX¹¹, a następnie 22 IX 1500 r.¹²

Dyskusję rozstrzygają tymczasem źródła pisane, dotychczas niewykorzystywane przez badaczy tematu. Dla kościoła Świętojańskiego zachowały się bogate materiały rachunkowe od pierwszej połowy XV do połowy XVI w.¹³ Pozwalają one zweryfikować dotychczasowe hipotezy na temat datacji dzwonu. W rachunkach z okresu między 7 III 1500 a 3 III 1501 r. odnotowano jedynie wynagrodzenia kwartalne dla dzwonnika oraz związane bezpośrednio z codziennym funkcjonowaniem dzwonów zakupy tłuszczu i dziegciu¹⁴. Ułanie i zawieszenie nowego dzwonu z pewnością nie mogłoby zostać pominięte w tym źródle, co czyni datację na 1500 r. mało prawdopodobną. Z kolei w rachunkach z 1522 r. pojawiają się wpisy opisane nagłówkiem „Zcur glocke ungelt 1522”¹⁵, prawdopodobnie związane z zawieszeniem dzwonu. Zawierają wydatki poniesione na rzecz pracowników dniówkowych, cieśli czy też osób pracujących na wieży dzwonnej, a także na zakup cegieł, gwoździ czy drewna. Zanotowano również informację o wizycie biskupa, który poświęcił dzwon. Pozwala to na uzasadnione podejrzenia, że wpisy te można wiązać z interesującym nas zabytkiem. Kluczowe dane zawiera natomiast księga rachunkowa z lat 1520–1553¹⁶. Ważne wpisy dotyczące nowego dzwonu odnotowano pod rokiem 1522. Dokonał ich wityryk Ludwig Engelhart¹⁷ na kartach od 25r do 26v oraz wydzielił odrębnym nagłówkiem. Dotyczą ulania dzwonu, kosztów z tym związanych, wykorzystanych materiałów i przygotowań do jego zawieszenia. Całe przedsięwzięcie wymagało dużych nakładów finansowych. Odnotowana przez wityryka suma wynosiła 1068 grzywien i cztery szelągi.

¹⁰ Mieczysław ROKOSZ, *Dzwony i wieże Wawelu*, Kraków 2006, s. 218.

¹¹ K. PRZEGIĘTKA, P. WIĘCŁAWSKI, M. ZACZKOWSKI, M. KLEPACKI, op.cit., s. 241–243.

¹² K. PRZEGIĘTKA, *Dzwon Tuba Dei*, s. 26, 29.

¹³ Zob. Alicja SUMOWSKA, Marcin SUMOWSKI, *Die mittelalterlichen Rechnungen der Thorner Kirchen – Bearbeitung, Edition, Digitalisierung. Vorstellung eines Projektes*, [in:] *Urkundenbücher, Chroniken, Amtsbücher. Alte und neue Editionsmethoden* (Publikationen des Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition, Bd. 10), hrsg. v. Helmut FLACHENECKER, Krzysztof KOPPIŃSKI, Janusz TANDECKI, Toruń 2019, s. 125–146; Alicja SUMOWSKA, Marcin SUMOWSKI, *Średniowieczne rachunki kościoła Świętojańskiego w Toruniu. Uwagi źródłoznawcze*, *Studia Źródłoznawcze*, t. 58: 2020, s. 231–251, DOI: <https://doi.org/10.12775/SZ.2020.13>. W przygotowaniu znajduje się edycja tego materiału źródłowego, która ukaże się w serii Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu w 2023 r.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt. APT), Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 1r–17v.

¹⁵ APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 91v–93v. Dysponujemy również wcześniejszymi rachunkami dotyczącymi dzwonów z lat 1441–1442, zob. APT, Kościół św. Jana, sygn. 6, s. 85–92.

¹⁶ APT, Kościół św. Jana, sygn. 12.

¹⁷ Zob. też Krzysztof MIKULSKI, *Urzednicy miejscy Torunia. Spisy, cz. 2: 1454–1650*, Toruń 2001, s. 58–60, 127.

W niniejszym artykule nie podjęto analizy procesu powstawania dzwonu. Dlatego w dalszej części zostaną zaprezentowane wzmianki dotyczące jego datacji oraz wskazówki pozwalające na jego identyfikację z dzwonem Tuba Dei. Kluczowe fragmenty źródła warto przytoczyć w całości¹⁸:

[k. 25r]: „Anno 22 adj 27 septtembris in der nachtt umb zwey angehobenn die glockenn zu gissen ist am tag des hailgen Stanczlaÿ umb 12 Gott hab lob gluck sellig vollendth in allen gebrechenn”.

[k. 25v]: „Adj 3 octobris ist die vor geschribenne glockenn aus dem parckam off den kirchoff brachtt durch die purgern peder stedtt und mittwoch darnach off gehangen vor der kirch thur und denn geschlagen”.

Z prezentowanych wzmianek wynika, że odlewanie dzwonu trwało od godziny drugiej w nocy do 12 w południe w dniu św. Stanisława. Podana data 27 IX 1522 r. zgadza się z tym wspomnieniem, obchodzono bowiem wówczas *translatio Stanislai*¹⁹. Dzwon przetransportowano na przykościelny cmentarz 3 października, w co zaangażowani byli mieszkańcy obu miast toruńskich. W najbliższą środę, która wypadła 8 października, został zawieszony na kościelnej wieży. Terminy te wyraźnie wskazują, że uruchomienie dzwonu przewidziano na obchody dedykacji świątyni parafialnej, które dla kościoła Świętojańskiego przypadało zapewne na 10 października²⁰.

W omawianych rachunkach nie zapisano co prawda, że mamy do czynienia z dzwonem Tuba Dei, jednak pośrednio można dokonać takiej identyfikacji. Według zapisu wityryka dzwon zawieszany w 1522 r. miał ważyć ponad 152 cetnary. Dawałoby to ponad 7,5 tony. W literaturze podawana jest różna waga największego toruńskiego dzwonu, zależnie od uwzględnienia ciężaru serca i okuć, które od czasu ulania były co najmniej kilkakrotnie wymieniane²¹.

¹⁸ Odpisy nie mają charakteru edytorskiego. Rachunki dotyczące dzwonu stanowią część spójnej treściowo książki, którą należy przygotować do edycji jako odrębną całość. W ramach projektu „Średniowieczne rachunki kościołów toruńskich – opracowanie, edycja, digitalizacja” przewidziana jest jej publikacja w formie skanów na stronie internetowej: <http://rachunki.tnt.torun.pl> [dostęp z 6 II 2023 r.]. Zob. też Marcin SUMOWSKI, *Cyfrowa edycja średniowiecznych rachunków kościołów toruńskich*, [in:] *Editiones sine fine*, t. 2, red. Krzysztof KOPINIŃSKI, Janusz TANDECKI, Toruń 2021, s. 147–160.

¹⁹ *Chronologia polska*, red. Bronisław WŁODARSKI, Warszawa 2013, s. 257.

²⁰ Zob. Alicja SUMOWSKA, Marcin SUMOWSKI, *Ordynacje dla służby dzwonnej kościoła Świętojańskiego w Toruniu z pierwszej połowy XVI wieku*, *Zapiski Historyczne* t. 86: 2021, z. 4, s. 160, przyp. 51, DOI: <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2021.37>.

²¹ Zob. informacje dotyczące remontów i ważenia dzwonu: K. PRZEGIĘTKA, P. WIĘCŁAWSKI, M. ZACZKOWSKI, M. KŁEPACKI, op.cit., s. 253–256.

Oscyluje ona między 140 a 145 cetnarów²² oraz od 7 do 7,6 tony²³. Porównując te wartości z wagą zanotowaną przez witryka, uwzględniając możliwe zmiany ciężaru i dokładności jego pomiarów na przestrzeni dziejów, zyskujemy poważną przesłankę za utożsamianiem obu dzwonów.

Bardziej jednoznaczne jest porównanie tekstu rachunków z inskrypcją. Data będąca przedmiotem kontrowersji została zapisana na niej w następujący sposób: „anno / d / mv^c / xxii / die / sep”²⁴. Ostatni skrót, wraz ze znajdującym się za nim niejasnym znakiem, należałoby interpretować zapewne jako „septembris”²⁵. Zgadza się to z podanym w rachunkach terminem wrześniowym. Taka interpretacja pozwala potraktować liczbę 22 nie jako określenie dnia miesiąca, ale roku 1522, z którego pochodzi analizowane źródło. Warto dodać, że data dzienna była niezwykle rzadko stosowana w inskrypcjach²⁶. Wygląda na to, że toruński dzwon nie był tutaj wyjątkiem.

Argumentem przemawiającym za identyfikacją opisywanego w rachunkach dzwonu z dzwonem Tuba Dei jest również osoba ludwisarza. Dawna tradycja identyfikowała go z Martinem Schmidtem, którego działalność przypadła dopiero na koniec XVI w. Jego rzekoma rola w ulaniu dzwonu została już w historiografii zdementowana²⁷. Tymczasem w nagłówku analizowanych rachunków witryk zapisał, że dzwon został ulany przez mistrza Hansa, określonego mianem „Orgellmacher”, które może oznaczać jego nazwisko bądź sugerować, że wykonywał również organy. Przydomek ten zapewne odnosi się do jednej z zagadkowych dotychczas plaketek znajdujących się na płaszczu dzwonu, która przedstawia trzy piszczałki organowe²⁸. W tym kontekście można ją traktować jako swego rodzaju podpis²⁹. Prawdopodobnie wykonawca dzwonu pochodził z Chojnic lub działał w tym mieście, na co zdaje się wskazywać występująca w rachunkach, trudna w odczycie przydawka „von der Kunicz [?]”. Informacje te pozwalają na jednoznaczną identyfikację ludwisarza z Hansem Hauckiem

²² M. SYDOW, op.cit., s. 18; K. PRZEGIĘTKA, P. WIĘCŁAWSKI, M. ZACZKOWSKI, M. KLEPACKI, op.cit., s. 254.

²³ K. GARDZIEJEWSKI, op.cit., s. 75; T. JAWORSKI, M. NASIENIEWSKI, K. PRZEGIĘTKA, op.cit., s. 171; K. PRZEGIĘTKA, P. WIĘCŁAWSKI, M. ZACZKOWSKI, M. KLEPACKI, op.cit., s. 239.

²⁴ Zob. E. OKOŃ, op.cit., 393; K. M. KOWALSKI, op.cit., s. 321; K. PRZEGIĘTKA, P. WIĘCŁAWSKI, M. ZACZKOWSKI, M. KLEPACKI, op.cit., s. 241.

²⁵ K. PRZEGIĘTKA, *Dzwon Tuba Dei*, s. 26; C. PETER, op.cit., s. 28–29.

²⁶ K. M. KOWALSKI, op.cit., s. 243, 352–369.

²⁷ Zob. E. OKOŃ, op.cit., s. 389–390. Zob. inne hipotezy dotyczące tożsamości wykonawcy dzwonu: C. PETER, op.cit., s. 29–30; K. PRZEGIĘTKA, P. WIĘCŁAWSKI, M. ZACZKOWSKI, M. KLEPACKI, op.cit., s. 248–249; K. PRZEGIĘTKA, *Dzwon Tuba Dei*, s. 28.

²⁸ Zob. C. PETER, op.cit., s. 27–28; K. PRZEGIĘTKA, P. WIĘCŁAWSKI, M. ZACZKOWSKI, M. KLEPACKI, op.cit., s. 244–247; K. PRZEGIĘTKA, *Dzwon Tuba Dei*, s. 27.

²⁹ C. PETER, op.cit., s. 30. Autor słusznie sugerował, że ta plakietka może być kluczowa dla poznania tożsamości wykonawcy dzwonu.

(Haugiem), organmistrzem działającym w Prusach w latach 1506–1522. Określano go bowiem tymi samymi przydomkami („Orgelmacher”, „von der Conitz”, „aus Conitz”)³⁰.

W dyskusji o dacie dzwonu Tuba Dei nie sposób nie zauważyć chęci wydłużania jego metryki do Roku Jubileuszowego 1500 i interpretowania inskrypcji pod tę tezę. Pewną rolę odgrywa tu również swego rodzaju „rywalizacja” na starszeństwo z krakowskim dzwonem Zygmunt³¹. Mimo toruńskiej tradycji lokalnej wydaje się jasne, że dzwon znajdujący się na Wawelu jest dwa lata starszy³².

Przedstawione analizy pozwalają rozstrzygnąć datę ulania dzwonu Tuba Dei na rzecz 27 IX 1522 r., a jego zawieszenia na 8 października. Ponadto stanowią potwierdzenie konieczności konfrontowania źródeł materialnych z piisanymi, które niejednokrotnie pozwalają rozstrzygnąć stawiane hipotezy. Wypada wyrazić nadzieję, że niniejszy artykuł stanie się przyczynkiem do dalszych badań nad największym toruńskim dzwonem. Należy zachęcić kolejnych badaczy do sięgnięcia po przytoczone tutaj rachunki, które zapewne pozwolą naświetlić inne aspekty dziejów dzwonu Tuba Dei.

FINANSOWANIE

Artykuł powstał w ramach realizacji projektu „Średniowieczne rachunki kościołów toruńskich – opracowanie, edycja, digitalizacja”. Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki (OPUS, nr 2016/23/B/HS3/00751). Autorzy są wykonawcami w tym projekcie.

BIBLIOGRAFIA

- Biskup, Marian. *Historia Torunia*, vol. 2, part 1: *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*. Toruń: TNT, 1992.
- Błażejewska, Anna and Elżbieta Pilecka. “Sztuka średniowieczna.” In *Dzieje sztuki Torunia*, edited by Anna Błażejewska, Katarzyna Kluczajd, Bogusław Mansfeld, Elżbieta Pilecka and Jacek Tylicki, 15–185. Toruń: Muzeum Okręgowe, 2009.

³⁰ Werner RENKEWITZ, Jan JANCA, *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreussen von 1333 bis 1944*, Würzburg 1984, s. 28–30; Wiktor Zygmunt ŁYJAK, *Organy na Mazowszu w diecezji płockiej od XIV wieku do 1818 roku*, Płock 2005, s. 20; Marian DORAWA, *Organy Torunia i okolicznych kościołów*, Toruń 2011, s. 37.

³¹ Zob. M. ROKOSZ, op.cit., s. 216–218; K. PRZEGIĘTKA, P. WIĘCŁAWSKI, M. ZACZKOWSKI, M. KLEPACKI, op.cit., s. 239, przyp. 2.

³² Zob. M. ROKOSZ, op.cit., s. 214–215, 223.

- Chronologia polska*, edited by Bronisław Włodarski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013.
- Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*. Pelplin: Kuria Biskupia, 1928.
- Domasłowski, Jerzy. "Wyposażenie wnętrza." In *Bazylika katedralna świętych Janów w Toruniu*, edited by Marian Biskup and Jerzy Domasłowski, 109–228. Toruń: TNT, 2003.
- Dorawa, Marian. *Organy Torunia i okolicznych kościołów*. Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2011.
- Frydrychowicz, Romuald. *Dzwony kościelne w diecezji chełmińskiej*. Toruń: nakł. Towarzystwa Naukowego, 1926.
- Gardziejewski, Kazimierz. *Zarys dziejów odlewnictwa polskiego*. Stalinogród: Państwowe Wydawnictwa Techniczne, 1954.
- Heuer, Reinhold. *Thorn*. Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1931.
- Jaworski, Tomasz, Marek Nasieniewski and Krzysztof Przegiętka. "Dzwony Starego i Nowego Torunia – stan obecny." In *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna. W 500-tną rocznicę ulania wielkiego Tuba Dei spisane*, edited by Tomasz Jaworski, Marek Nasieniewski and Krzysztof Przegiętka, 169–210. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, 2001.
- Kardasz, Stanisław. *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość, t. 15/16/17*. Toruń: Wydawnictwo Diecezjalne w Toruniu, 1995.
- Kluczajd, Katarzyna. "Toruńskie dzwony." *Spotkania z Zabytkami* 10 (2001): 32–33.
- Kluczajd, Katarzyna. *Skarby toruńskiej katedry*. Toruń: Wydawnictwo Diecezji Toruńskiej, 2002.
- Kołaczkowski, Julian. *Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*. Kraków: nakładem Mikołaja Kańskiego, 1888.
- Kowalski, Maciej. *Inskrypcje na dzwonach gotyckich w Prusach. Studium z epigrafiki kampanologicznej*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006.
- Krakowiecka-Górecka, Danuta. "Toruńskie inskrypcje kościelne do końca XVIII wieku. Cz. 2 (Katalog)." *Rocznik Toruński* 19 (1990): 273–318.
- Kwiatkowski, Jacek. *Bazylika katedralna w Toruniu pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty*, edited by Artur Kubasik. Bydgoszcz: Pomorska Oficyna Wydawniczo-Reklamowa, 2001.
- Łyjak, Wiktor Zygmunt. *Organy na Mazowszu w diecezji płockiej od XIV wieku do 1818 roku*. Płock: Towarzystwo Naukowe Płockie, 2005.
- Mikulski, Krzysztof. *Urzędnicy miejscy Torunia. Spisy, part 2: 1454–1650*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2001.
- Okoń, Emanuel. "Konstrukcje dzwonne w wieży kościoła p.w. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty." In *Dzieje i skarby kościoła Świętojańskiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki w X rocznicę ustanowienia Diecezji Toruńskiej pod patronatem Biskupa Toruńskiego oraz Prezydenta Miasta Torunia (22–23 marca 2002)*, edited by Katarzyna Kluczajd and Michał Woźniak, 367–403. Toruń: Dom Organizatora, 2002.
- Orłowicz, Mieczysław. *Ilustrowany przewodnik po województwie pomorskiem*. Lwów, Warszawa: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1924.

- Peter, Claus. "Die große Glocke Tuba Dei der Johanniskirche zu Thorn an der Weichsel." *Jahrbuch für Glockenkunde* 23–24 (2011–2012): 15–30.
- Praetorius, Carl Gotthelf. *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes, die Vorzeit und Gegenwart umfassend*, vol. 1–3, edited by Julius Emil Wernicke. Thorn: Gedruckt bei Wilhelm Theodor Lohde, 1832.
- Przegiętka, Krzysztof, Piotr Więclawski, Mariusz Zaczkowski and Michał Klepacki. "Dzwon Tuba Dei i analiza jego dźwięku." In *Kościół Świętojański w Toruniu – nowe rozpoznanie. Materiały z V Sesji Naukowej Toruńskiego Oddziału Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, z cyklu „Dzieje i skarby kościołów toruńskich”, współorganizowanej przez Wyższą Szkołę Filologii Hebrajskiej w Toruniu, 15–16 października 2014 roku, edited by Katarzyna Kluczajd, 239–264. Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2015.
- Przegiętka, Krzysztof. "Dzwon jako element dziedzictwa kulturowego i tradycji." In *Dzwon w chrześcijańskiej Europie*, edited by Gerard Guźlak, 235–281. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2017.
- Przegiętka, Krzysztof. "Dzwon Tuba Dei – stare pytania, nowe hipotezy." *Spotkania z Zabytkami* 9–10 (2016): 24–29.
- Renkewitz, Werner, Jan Janca and Hermann Fischer. *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreussen von 1333 bis 1944*. Würzburg: Verlag Weidlich, 1984.
- Rokosz, Mieczysław. *Dzwony i wieże Wawelu*. Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”, 2006.
- Rozynekowski, Waldemar. "Funkcje sakralne dzwonów w średniowieczu – na przykładzie diecezji chełmińskiej." In *Ludwisarstwo w Polsce. Materiały z III Sesji Naukowej z cyklu „Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce”, zorganizowanej przez Muzeum Okręgowe w Toruniu oraz Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, w dniach 8–9 listopada 2002 roku*, edited by Katarzyna Kluczajd, 11–19. Toruń: Muzeum Okręgowe, Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2003.
- Rozynekowski, Waldemar. "Dzwony średniowiecznego Torunia." In *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna w 500-tną rocznicę ulania wielkiego Tuba Dei spisane*, edited by Tomasz Jaworski, Marek Nasieniewski and Krzysztof Przegiętka, 23–48. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, 2001.
- Rozynekowski, Waldemar. "Kilka uwag o sakralnej funkcji dzwonów w średniowieczu." *Nasza Przeszłość* 97 (2002): 363–369.
- Schmid, Bernhard. "Westpreußische Glockenkunde." *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreußen im Jahre 1917. Bericht an die Provinzialkommission zur Verwaltung der Westpreußen Provinzialmuseen zu Danzig*, 15 (1918): 7–28.
- Steinbrecht, Conrad. *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, vol. 1: *Thorn im Mittelalter, ein Beitrag zur Baukunst des Deutschen Ritterordens*. Berlin: Verlag von Julius Springer, 1885.
- Sumowska, Alicja and Marcin Sumowski. "Die mittelalterlichen Rechnungen der Thorner Kirchen – Bearbeitung, Edition, Digitalisierung. Vorstellung eines Projektes." In *Urkundenbücher, Chroniken, Amtsbücher. Alte und neue Editionsme-*

- thoden*, edited by Helmut Flachenecker, Krzysztof Kopiński and Janusz Tandecki, 125–146. Toruń: TNT, 2019.
- Sumowska, Alicja and Marcin Sumowski. “Ordynacje dla służby dzwonnej kościoła Świętojańskiego w Toruniu z pierwszej połowy XVI wieku.” *Zapiski Historyczne* 86/4 (2021): 151–174. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2021.37>.
- Sumowska, Alicja and Marcin Sumowski. “Średniowieczne rachunki kościoła Świętojańskiego w Toruniu. Uwagi źródłoznawcze.” *Studia Źródłoznawcze* 58 (2020): 231–251. <https://doi.org/10.12775/SZ.2020.13>.
- Sumowski, Marcin. “Cyfrowa edycja średniowiecznych rachunków kościołów toruńskich.” In *Editiones sine fine*, vol. 2, edited by Krzysztof Kopiński and Janusz Tandecki, 147–160. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2021.
- Sydow, Marian. *Najciekawsze osobliwości m. Torunia z dawnych i nowszych czasów*. Toruń: nakł. Józefa Landowskiego, 1933
- Tureczek, Marceli. *Leihglocken. Dzwony z obszaru Polski w granicach po 1945 roku przechowywane na terenie Niemiec. Bells from territories within post-1945 borders of Poland stored in Germany*. Translated by Marceli Tureczek. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Departament Dziedzictwa Kulturowego, 2011.
- Wernicke, Julius Emil. *Geschichte Thorns aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, vol. 1: *Die Jahre 1230–1530 umfassend*. Thorn: Ernst Lambeck, 1839.
- Wernicke, Julius Emil. *Wegweiser durch Thorn und seine Umgebungen*. Thorn: Ernst Lambeck, 1846.

